

Stabiliteit van persoonlijkheid op latere leeftijd

B. Mooi · H.C. Comijs · A.T.F. Beekman · A.J.F.
M. Kerkhof

Stability of personality in late life The relation of aging and the stability of personality in late life is evaluated by a literature review. The findings of six longitudinal studies reveal that rank-order consistency continues into old age. The mean-level stability reveals a concave curve for 'neuroticism' with an increase after age 80, a decrease for 'extraversion', and an increase for 'agreeableness'. The methodological and conceptual issues of personality assessment with old adults can be resolved by using a self report scale which corresponds to the capacities and the lifestyle of older adults and by involving age related variables into analyses.

Samenvatting Door middel van literatuuronderzoek wordt onderzocht wat bekend is over de invloed van veroudering op de stabiliteit van persoonlijkheid op hoge leeftijd. De resultaten van 6 longitudinale onderzoeken wijzen op voortzetting van de relatieve stabiliteit tot op hoge leeftijd. De absolute stabiliteit laat een U-vormig beloop van 'neuroticisme' zien met een stijging na het 80^e jaar, een afname van 'extraversie' en een toename van 'altruïsme'. De methodologische en conceptuele problemen bij onderzoek naar de ontwikkeling van persoonlijkheid op latere leeftijd kunnen grotendeels ondervangen worden door een persoonlijkheidsvragenlijst te ontwikkelen die aansluit bij de levensfase van ouderen en door de aan veroudering gerelateerde kenmerken als co-variabelen in de onderzoeksopzet te betrekken.

Keywords persoonlijkheid · ouderen · stabiliteit

B. Mooi (✉)
Stichting GGZ Meerkanten Flevo-Veluwe, circuit
ouderenEMGO-instituut, Vrije Universiteit medisch centrum
(VUmc) en GGZ Buitenamstel

Inleiding

De vraag welke invloed veroudering heeft op de stabiliteit van persoonlijkheid is belangrijk, omdat met name ouderen (> 60 jaar) veelvuldig worden geconfronteerd met fysieke, psychologische en sociale veranderingen.¹ De persoonlijkheid is bepalend voor het adaptieve vermogen om met deze veranderingen om te gaan. Er is veel empirisch onderzoek verricht naar het beloop van de persoonlijkheid gedurende de levensloop, maar in de meeste onderzoeken zijn ouderen ondervertegenwoordigd.^{2,3} Een mogelijke reden hiervoor is dat de beschikbare persoonlijkheidsvragenlijsten zijn ontwikkeld voor jongere volwassenen en daardoor minder goed bruikbaar zijn bij ouderen. Persoonlijkheidsvragenlijsten zijn meestal samengesteld uit een groot aantal items, die door lange formuleringen of modern taalgebruik voor ouderen moeilijk te begrijpen kunnen zijn.⁴⁻⁶ Sommige items, zoals 'Ik ben een workaholic.' uit de NEO-Personality Inventory Revised (NEO-PI-R)⁷, zijn voor ouderen minder geschikt, omdat ze geen rekening houden met de sociale en fysieke veranderingen op latere leeftijd. Deze diagnostische beperkingen roepen vragen op omtrent de begrenzing van het construct persoonlijkheid bij ouderen. In hoeverre kan nog gesproken worden van een verandering van de persoonlijkheid onder invloed van veroudering en wanneer doen de aan veroudering gerelateerde kenmerken afbreuk aan de validiteit van het construct persoonlijkheid?

Persoonlijkheid wordt over het algemeen gedefinieerd als een structuur van onderling minder of meer samenhangende persoonlijkheidsdimensies, die karakteristiek is voor een individu in verschillende situaties en stabiel over een langere periode. Bij de discussie omtrent de ontologie van het construct persoonlijkheid heeft de

vraag of er sprake is van stabiliteit van persoonlijkheid een centrale plaats ingenomen. De stabiliteit of veranderlijkheid (*in het vervolg enkel als stabiliteit aangeduid*) van persoonlijkheid kan op verschillende manieren worden onderzocht.

De relatieve stabiliteit van persoonlijkheid of 'rank-order consistency' geeft de stabiliteit van de interindividuele verschillen met betrekking tot een persoonlijkheidsdimensie weer.⁸⁻¹¹ Dat wil zeggen dat personen binnen een groep leeftijdsgenoten hun relatieve positie op een persoonlijkheidsdimensie ten opzichte van elkaar behouden. De mate van relatieve stabiliteit blijkt uit de hoogte van de correlaties tussen de scores op een persoonlijkheidsdimensie op twee of meerdere tijdstippen. Roberts en Del Vecchio hebben in een meta-analyse aangetoond dat de persoonlijkheid het meest veranderlijk is in de kindertijd, maar dat de relatieve stabiliteit daarna geleidelijk toeneemt en een plateau bereikt tussen het vijftigste en zeventigste levensjaar.¹² Dit betekent dat de persoonlijkheid zich met het toenemen van de leeftijd verder uitkristalliseert en steeds consistent wordt. Naast een algemene ontwikkeling van persoonlijkheid, is er ook sprake van een individuele accentuering in de ontwikkeling onder invloed van genen, life events en organische veranderingen.^{2,11} Op latere leeftijd komen cognitieve en fysieke veranderingen en life events vaak voor. Voortzetting van de relatieve stabiliteit tot op hoge leeftijd zou betekenen dat de persoonlijkheid op latere leeftijd veerkrachtig inspeelt op deze veranderingen en life events. Daarentegen zou een afname van de relatieve stabiliteit er op wijzen dat deze aan veroudering gerelateerde veranderingen interfereren met een algemene ontwikkeling van persoonlijkheid. In dat geval is het van belang te verhelderen hoe en welke van deze kenmerken het adaptieve vermogen beïnvloeden.

De absolute stabiliteit of 'mean-level stability' geeft aan of de positie van een individu op een persoonlijkheidsdimensie gedurende de levensloop gelijk blijft en blijkt uit gelijke absolute scores op een persoonlijkheidsvragenlijst op twee momenten in de tijd. De absolute stabiliteit is een maat voor hoe persoonlijkheid zich ontwikkelt gedurende de levensloop. Aanvankelijk postuleerden Costa en McCrae dat de persoonlijkheid na het 30^e levensjaar in absolute zin stabiel blijft.^{9,11,12} Inmiddels hebben andere onderzoekers aangetoond dat er wel degelijk sprake is van een geleidelijke ontwikkeling van persoonlijkheid.^{1,7,11,12} Publicaties over cross-sectioneel onderzoek waarbij jongere met oudere groepen werden vergeleken vermelden onder meer een afname van 'extraversie', 'sociale vitaliteit' en 'flexibiliteit' en tegenstrijdige bevindingen met betrekking tot 'neuroticisme', 'openheid voor ervaringen', 'altruïsme' en 'consciëntieusheid' met het toenemen van de leeftijd.^{1,2,8,13} De absolute

stabiliteit is op kortere termijn het meest veranderlijk gebleken bij intra-individuele veranderingen zoals bijvoorbeeld een depressieve stemmingsstoornis of cognitieve achteruitgang. Uit onderzoek bij volwassenen is gebleken dat tijdens het beloop van een depressieve stemmingsstoornis de score voor 'neuroticisme' toeneemt, terwijl de score voor 'extraversie' afneemt.¹² Deze veranderingen blijken reversibel en zijn grotendeels toe te schrijven aan de contaminatie van de psychopathologie met de persoonlijkheid.^{10,14} Bij dementie en de ziekte van Parkinson is een toename van neuroticisme en een afname van extraversie en consciëntieusheid aangetoond.^{1,2,10}

De structurele stabiliteit geeft weer of de structuur van de persoonlijkheid, die bepaald wordt door de samenhang van de persoonlijkheidsdimensies, gedurende een periode constant blijft. De structurele stabiliteit blijkt uit gelijke correlaties tussen de persoonlijkheidsdimensies op twee momenten in de tijd.

Voor het vaststellen van een algemene ontwikkeling van persoonlijkheid is een hoge mate van relatieve en structurele stabiliteit vereist, terwijl de absolute stabiliteit weergeeft hoe deze ontwikkeling verloopt. In dit artikel wordt aan de hand van literatuuronderzoek nagegaan of de algemene ontwikkeling van de persoonlijkheid, zoals die bij jongere volwassenen is aangetoond^{9,10}, zich voortzet tot op hoge leeftijd. Dit is belangrijk, omdat dan inzichtelijk kan worden hoe veroudering het adaptieve vermogen beïnvloedt en of als gevolg hiervan de kwetsbaarheid voor het ontwikkelen van psychopathologie of maladaptief gedrag bij ouderen toeneemt. Er wordt getracht twee vragen te beantwoorden: 1) Is de persoonlijkheid op latere leeftijd stabiel (relatief, absoluut en structureel)? en 2) Hoe kunnen veranderingen in de persoonlijkheid op latere leeftijd verklaard worden?

Voor het beantwoorden van de vraagstellingen zijn longitudinale onderzoeken verzameld waarbij oudere ouderen (>75) een aanzienlijk deel van de onderzoekspopulatie uitmaken. Op basis van de bevindingen zullen enkele aanbevelingen voor toekomstig wetenschappelijk onderzoek worden gegeven.

Methodie

Publicaties over longitudinaal onderzoek naar de ontwikkeling van persoonlijkheid op latere leeftijd zijn verzameld met behulp van PsychINFO en Medline. Hierbij werd gebruik gemaakt van diverse combinaties van de zoektermen: 'personality', 'assessment', 'elderly', 'aging', 'stability', 'depressive' en 'anxiety'. Referenties in de gevonden artikelen werden eveneens beoordeeld op hun bruikbaarheid.

De onderzoeken worden beschreven met vermelding van het aantal proefpersonen, het aantal metingen, de gebruikte instrumenten en de vorm(en) van stabiliteit die onderzocht werd(en). De resultaten zullen worden geëvalueerd in het kader van de drie vormen van stabiliteit. Vervolgens zullen enkele methodologische kwesties worden besproken die mogelijk van invloed zijn geweest op de bevindingen.

Resultaten

Het literatuuronderzoek leverde zeven bruikbare publicaties van zes longitudinale onderzoeken op (zie tabel 1). De onderzoeken verschillen onderling met betrekking tot de indeling van de leeftijdscategorieën. Vrijwel alle onderzoeken hanteren bij de nulmeting een ondergrens van 55-60 jaar. Uitzonderingen hierop zijn de onderzoeken van Mrozeck e.a.²⁵ en Terracciano e.a.² met respectievelijk 43 en 20 jaar als ondergrens. De gemiddelde leeftijd van deze onderzochte populaties ligt bij de nulmeting echter ruim boven de 50 jaar. De leeftijd van de oudste ouderen varieert per onderzoek en loopt op tot 100+.

1) Field en Millsap¹⁵ onderzochten de relatieve en absolute stabiliteit van persoonlijkheid bij 74 ouderen (61-71 en 72-80) door middel van een klinische observatielijst. Er werden twee metingen verricht met een interval van 14 jaar. De interbeoordelaars-betrouwbaarheid benaderde na training van de interviewers 100%. De

onderzoekers vonden een afname van de score voor 'extraversie' voor de gehele populatie. Bij de oudste groep werd tevens een afname van de scores voor 'intellect' en 'energie' gevonden. Bij de jongere groep werd een toename van de score voor 'altruïsme' gevonden.

2) Martin e.a.¹⁶ vergeleken de persoonlijkheidsdimensies en stemmingsveranderingen bij drie leeftijdsgroepen (60+, 80+ en 100+) door middel van de 16PF (Sixteen Personality Factor Questionnaire¹⁷) en de 8SQ (Eight State Questionnaire¹⁸). Er werd gecontroleerd voor cognitieve achteruitgang. Een tweede meting vond bij de groep van 100+ na 18 maanden plaats en bij de andere twee groepen na 5 jaar. De relatieve stabiliteit bleek consistent bij de twee jongere groepen, maar was afgenomen bij de oudste groep ondanks de kortere follow-up interval. De oudste ouderen bleken vaker vermoeidheid en depressieve gevoelens te rapporteren. Tevens werd een toename van cognitieve achteruitgang bij de oudste groep gevonden. Bij de jongste twee groepen bleken de scores voor 'sensitiviteit' en 'wantrouwen' te zijn toegenomen, terwijl de score voor 'sensitiviteit' bij de oudste groep juist een afname liet zien. Een hoge score op 'sensitiviteit' gaat samen met ongeduldig, temperamentvol en claimend gedrag. De oudste groep scoorde daarentegen hoger op 'wantrouwen' en 'radicalisme'.

3) Steunenber e.a.^{19,20} onderzochten de absolute stabiliteit van 'neuroticisme' over een interval van 3 en 6 jaar bij drie leeftijdsgroepen (55-64, 65-74 en 75-85) door middel van de verkorte subschalen 'inadekwatie'(IN) en

Tabel 1 Overzicht van empirisch onderzoek naar persoonlijkheid op latere leeftijd (leeftijd: M = 60). [Review of empirical research of personality in late life] (age: M = 60).

Auteurs	N	leeftijd	vragenlijst	overige maten	interval van de metingen	design	vorm van stabiliteit
Field & Millsap ¹⁵	74	60-70 71-79	Tyron rating scale		14 jaar	longitudinaal (2 metingen)	absoluut relatief
Martin e.a. ¹⁶	179	60+ 80+ 100+	16PF 8SQ	cognitief functioneren	5 jaar (60+; 80+) 1½ jaar (100+)	cross-sectioneel en longitudinaal (2 metingen)	absoluut relatief
Steunenber e.a. ^{19,20}	2117	55-64 65-74 75-85	verkorte SI en IN schaal NPV	cognitief functioneren ziekte ADL	3 jaar	cross-sectioneel en longitudinaal (3 metingen)	absoluut relatief
Small e.a. ²²	223	55-85	NEO-PI	gezondheid: ziekte beperkingen perceptie	6 jaar	longitudinaal (2 metingen)	absoluut relatief structureel
Mrozeck e.a. ²⁴	1663	43-58 59-68 69-91	EPI-Q	cognitief functioneren fysieke klachten life events	1-5 jaar	cross-sectioneel en longitudinaal (5 metingen)	absoluut relatief
Terracciano e.a. ²	1944 (1204: = 50)	50-59 60-69 70-79 80-96	NEO-PI-R		M = 2,8 jaar (SD = 2,2)	cross-sectioneel en longitudinaal (1-11 metingen)	absoluut relatief

‘sociale inadekwatie’ (SI) van de NPV (Nederlandse Persoonlijkheidsvragenlijst²¹). Er werd een toename van de scores voor SI gevonden bij de oudste groep, terwijl de jongste groep over een interval van zes jaar een afname liet zien. Hoewel er cross-sectioneel geen leeftijdseffect voor ‘neuroticisme’ werd gevonden, werd longitudinaal een U-vormig beloop gevonden met een toename na het 70^e jaar. De onderzoekers concluderen dat de gevonden interindividuele verschillen te klein zijn om als klinisch relevant te worden aangemerkt en dat er dus sprake is van relatieve stabiliteit van ‘neuroticisme’. Er werden positieve correlaties gevonden voor fysieke beperkingen, chronische ziekten en cognitieve achteruitgang met ‘neuroticisme’. Een nadeel bij dit onderzoek is de grote uitval van respondenten (31,7%), waardoor de resultaten mogelijk vertekend worden.

4) Small e.a.²² hebben in hun studie de absolute stabiliteit bij ouderen (55-85; N=223) cross-sectioneel en longitudinaal onderzocht m.b.v. de NEO-PI (NEO-Personality Inventory²³). Zij vonden een afname van de score voor ‘openheid voor ervaringen’ en een toename van de score voor ‘neuroticisme’ met het toenemen van de leeftijd. De auteurs onderzochten tevens de relatieve stabiliteit en deze bleek zeer consistent gedurende een periode van 6 jaar. Uitzondering hierop is ‘openheid voor ervaringen’ dat een afname in de relatieve stabiliteit liet zien. De structurele stabiliteit werd getoetst door middel van confirmatieve factoranalyse. De constructieve validiteit bleek goed behouden bij de follow-up metingen.

5) De invloed van life events op de persoonlijkheid werd door Mroczek en Spiro²⁴ onderzocht bij 1663 mannen (43-58; 59-68 en 69-91 jaar) die gedurende 12 jaar tussen de 3 en 5 keer gezien werden voor een afname van de EPI-Q (Eysenck Personality Inventory²⁵). Er bleek wederom sprake van relatieve stabiliteit, maar ook van cohorteffecten en individuele verschillen in de ontwikkeling van persoonlijkheid. ‘Extraversie’ bleek voor de gehele groep constant met het toenemen van de leeftijd. Bij de jongste twee cohorten nam ‘extraversie’ echter toe, terwijl bij het oudste cohort een afname gevonden werd. Voor ‘neuroticisme’ werd wederom een U-vormig beloop gevonden met een toename na 80-85 jaar. Het overlijden van de partner was gerelateerd aan een toename van ‘neuroticisme’ gedurende het eerstvolgende jaar, gevolgd door een snellere afname daarna. Mannen, die hertrouwen na een scheiding of het overlijden van de partner, hadden een snellere afname van de score voor ‘neuroticisme’ nadien. De onderzoekers onderkennen niet alleen dat neuroticisme verband houdt met het psychisch welzijn, maar beschouwen de reversibele stemmingsveranderingen tevens als onderdeel van het construct ‘persoonlijkheid’. Dat deze conceptuele verwarring tot

ongewenste conclusies kan leiden, blijkt uit hun conclusie dat life events tot veranderingen in de persoonlijkheid kunnen leiden.

6) Tot slot onderzochten Terracciano e.a. de relatieve en absolute stabiliteit met behulp van de NEO-PI-R in een populatie die merendeels uit ouderen bestond (20-96; M=65,5; N=1944).² De onderzoekers vonden een hogere relatieve stabiliteit dan Mroczek e.a.²⁴ en Steunenberg e.a.²⁰ en verklaren dit door het grotere aantal items en de hogere betrouwbaarheid van de NEO-PI-R. Voor alle vijf hoofdschalen werd een leeftijdseffect gevonden. Wederom werd voor ‘neuroticisme’ een U-vormig beloop gevonden met een geringe toename na het 80^e jaar. De onderzoekers vonden een versnelde afname van ‘extraversie’ na het 60^e jaar, een lineaire afname voor ‘openheid voor ervaringen’ en een lineaire toename voor ‘altruïsme’. Voor ‘consciëntieusheid’ werd een toename tot het 60-70^e jaar gevonden en een lichte afname daarna. De onderzoekers hebben ook het beloop op de facetschalen onderzocht en een aantal facetschalen lieten een afwijkend beloop zien ten opzichte van de hoofdschaal. Bij ‘neuroticisme’ bleek ‘impulsiviteit’ in tegenstelling tot de hoofdschaal lineair af te nemen. De afname in ‘extraversie’ na het 60^e jaar bleek voornamelijk te worden bepaald door de afname in ‘energie’ en ‘avonturisme’; de overige facetten ‘dominantie’, ‘hartelijkheid’, ‘sociabiliteit’ en ‘vrolijkheid’ bleken slechts in zeer geringe mate te dalen na het 70^e jaar. De lineaire afname voor ‘openheid voor ervaringen’ bleek te worden bepaald door een afname in openheid voor ‘waarden’, ‘veranderingen’ en ‘gevoelens’. Bij de facetschalen van ‘altruïsme’ werd een lichte afname gevonden voor ‘vertrouwen’ na het 60^e jaar. Bij de facetschalen van ‘consciëntieusheid’ vonden de onderzoekers een lineaire toename van ‘bedachtzaamheid’.

Discussie

De vragen of persoonlijkheid op latere leeftijd stabiel is en hoe veranderingen verklaard kunnen worden, kunnen op basis van het beperkte aantal gevonden publicaties niet eenduidig beantwoord worden. De beschreven onderzoeken verschillen aanzienlijk met betrekking tot de onderzoeksmethoden, waardoor de resultaten onderling beperkt vergelijkbaar zijn. Door een aantal methodologische beperkingen, die verderop in dit artikel zullen worden besproken, kunnen de resultaten weinig genuanceerd worden geïnterpreteerd. Desondanks zijn er een aantal overeenkomstige bevindingen met betrekking tot de stabiliteit van persoonlijkheid.

Een eerste conclusie uit de onderzoeksbevindingen is dat de persoonlijkheid op latere leeftijd gekenmerkt is

door relatieve stabiliteit. Alleen in het onderzoek van Martin e.a.¹⁶ zijn zeer oude ouderen (100+) geïncordeerd en bij deze groep werd juist een afname van de relatieve stabiliteit en een toename van de cognitieve achteruitgang gevonden. Een mogelijke verklaring hiervoor is de grote prevalentie van dementiesyndromen op hoge leeftijd. Het blijft echter onduidelijk in welke mate de afname van de relatieve stabiliteit veroorzaakt wordt door interferentie van de cognitieve achteruitgang of door een grotere veranderlijkheid van de persoonlijkheid. Gegeven het behoud van de relatieve stabiliteit tot op hoge leeftijd, kan gesteld worden dat normale cognitieve veroudering²⁷ geen versturende invloed heeft op de zelfrapportage bij persoonlijkheidsvragenlijsten.

De absolute stabiliteit toont een afname van 'neuroticisme', maar met een lichte toename na het 80^e levensjaar, een versnelde afname van 'extraversie' bij de oudste ouderen en een lineaire toename van 'altruïsme'. De afname van 'neuroticisme' en 'extraversie' wordt deels bepaald door een afname van de facetschalen die bepaald worden door temperament en het energieniveau.^{2,15} Zo wordt een lineaire afname van 'impulsiviteit' en 'energie' gevonden. De toename in 'neuroticisme' na het 80^e jaar zou er op kunnen wijzen dat de oudste ouderen zich steeds kwetsbaarder voelen. Door fysieke beperkingen en cognitieve achteruitgang worden ouderen beperkt in hun gedragsrepertoire en afhankelijker van hun omgeving. Martin e.a. vonden een afname van 'sensitiviteit' en een toename van 'radicalisme' bij de oudste ouderen.¹⁶ In het onderzoek van Terracciano e.a. bleek dat de afname van 'openheid voor ervaringen' voornamelijk bepaald werd door een afname in flexibiliteit, sensitiviteit en tolerantie.² Martin e.a.¹⁶ en Terracciano e.a.² vonden bovendien een toename in 'wantrouwen' bij de oudste ouderen. Mogelijk stellen oudere ouderen zich 'harder' en meer rigide op om hun kwetsbaarheid en beperkingen te overdekken.

De structurele stabiliteit werd slechts in één onderzoek onderzocht, zodat er over deze vorm van stabiliteit geen overeenkomstige bevindingen gemeld kunnen worden. Shewchuk, Foelker, en Niederehe hebben echter aangetoond dat veroudering de factorstructuur van een persoonlijkheidsvragenlijst wel degelijk kan beïnvloeden.²⁸ In dat geval is er geen sprake van structurele stabiliteit en is de constructvaliditeit van een persoonlijkheidsvragenlijst niet equivalent voor alle leeftijdsgroepen. Structurele stabiliteit is dus een noodzakelijke voorwaarde om de relatieve en absolute stabiliteit vast te kunnen stellen.²⁹

Methodologische kwesties

Behalve in het onderzoek van Terracciano², wordt in geen enkel onderzoek de gevonden relatieve stabiliteit

gerelateerd aan de lengte van de gebruikte vragenlijst en het tijdsinterval tussen twee metingen. Het is gebleken dat de relatieve stabiliteit afneemt naarmate de periode tussen de follow-up metingen groter is¹⁰, terwijl een groter aantal items doorgaans een positief effect heeft op de relatieve stabiliteit. Door de verschillen in de gebruikte instrumenten en de tijdsintervallen zijn de resultaten van de studies lastiger te vergelijken.

Behoudens het onderzoek van Small e.a.²², wordt in alle onderzoeken bij de follow-up metingen uitgegaan van het behoud van de structurele stabiliteit. Persoonlijkheid is een hiërarchische en dynamische structuur van persoonlijkheidsdimensies die onderling covariëren en mediëren.³⁰ Constructuele verandering van een aantal persoonlijkheidsdimensies kan gevolgen hebben voor de inhoudelijke betekenis van de andere persoonlijkheidsdimensies en de gehele structuur van persoonlijkheid. Indien de equivalentie van een vragenlijst ontoereikend is voor toepassing bij andere leeftijdsgroepen dan waarvoor deze gemaakt is, kunnen zich meetfouten voordoen die de structurele stabiliteit nadelig beïnvloeden.⁶ De beschikbare persoonlijkheidsvragenlijsten houden veelal geen rekening met de levensfase en beperkingen van ouderen, zodat het de vraag is of sommige items de persoonlijkheid accuraat meten.^{1,4-6} Zo wordt in het onderzoek van Steunenberg e.a. een toename van 'sociale inadequatie' (SI) bij de oudste groep ouderen geïnterpreteerd als een stijging van 'neuroticisme'.¹⁹ De SI-schaal meet vermijding en incompetentie van sociaal gedrag. Beperkingen in de mobiliteit en het cognitieve functioneren hebben bij deze groep ouderen veelal sociale isolatie tot gevolg. Het is aannemelijk dat de scores op de SI-schaal bij de oudste groep ouderen mede bepaald worden door deze beperkingen en niet alleen 'neuroticisme' weergeven. Deze aanname wordt ondersteund door de positieve correlatie die de onderzoekers vinden voor 'neuroticisme' en fysieke beperkingen. Een gelijksoortig probleem doet zich voor als een item niet relevant is voor ouderen. Items die bijvoorbeeld betrekking hebben op een arbeidssituatie kunnen ouderen forceren hun antwoord te baseren op hun arbeidzame levensfase. Een item kan in dat geval ten onrechte bijdragen aan stabiliteit.

Een ander methodologisch probleem betreft de contaminatie van stemmingsstoornissen met de persoonlijkheidsdimensies. Van de hier beschreven onderzoeken wordt alleen in het onderzoek van Martin e.a.¹⁶ een maat voor de stemming meegenomen. Onderzoek naar persoonlijkheid bij jongere volwassenen toont aan dat tijdens het beloop van stemmingsstoornissen 'neuroticisme' toeneemt en 'extraversie' afneemt.¹⁴ In een aantal van de beschreven onderzoeken wordt deze verandering ook bij ouderen gevonden, maar is depressie niet als

variabele in het onderzoek betrokken. Helaas wordt slechts in één onderzoek zowel depressieve symptomen als het cognitieve functioneren in het onderzoek betrokken. Hoewel het statistisch mogelijk is te corrigeren voor mediërende variabelen, wordt van deze techniek helaas geen gebruik gemaakt. Hierdoor blijft de specifieke samenhang tussen persoonlijkheid en cognitieve achteruitgang, leeftijd en depressiviteit onderbelicht.

Tot slot is bij longitudinaal onderzoek met een oudere populatie uitval van proefpersonen onvermijdelijk. Wilson e.a. vonden dat de mortaliteit onder ouderen met een hoge score op ‘neuroticisme’ en een lage score op ‘consciëntieusheid’ twee keer zo hoog was als bij ouderen die laag op ‘neuroticisme’ en hoog op ‘consciëntieusheid’ scoren.²¹ De onderzoeksbevindingen kunnen dus een geflatteerde weergave van de werkelijkheid zijn door vroegtijdige uitval van de meest kwetsbare ouderen.

Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek

Toekomstig onderzoek naar de ontwikkeling van persoonlijkheid en persoonlijkheidsdiagnostiek bij ouderen kan kwalitatief verbeteren door een persoonlijkheidsvragenlijst te ontwikkelen die aansluit bij de levensfase van ouderen. Daarnaast is het wenselijk de invloed van veroudering op de stabiliteit van de factorstructuur van persoonlijkheidsvragenlijsten te toetsen. Onderzoek naar de stabiliteit van persoonlijkheid verlangt bij voorkeur het gebruik van een persoonlijkheidsvragenlijst waarvan is aangetoond dat de factorstructuur in verschillende leeftijdsgroepen replicerbaar is.

Het verdient aanbeveling om het cognitieve functioneren, de fysieke beperkingen en de angst- en depressieve symptomen als covariërende variabelen in de onderzoeksopzet te betrekken. Ondanks de vaak hoge uitval van ouderen bij longitudinaal onderzoek, is het wenselijk ouderen over een langere periode te volgen om de invloed van veroudering op de persoonlijkheid en de rol van adaptatie beperkende factoren te verhelderen.

Met dank aan mw. C. Arendsen, mw. I. Heuts en mw. G. van der Stroet van de wetenschappelijke bibliotheek GGZ Meerkanten voor het verzorgen van de artikelen.

Literatuur

- Clarkin JF, Spielman LA, KLausner E. Conceptual Overview of Personality Disorders in the Elderly. In: Rosowsky E, Abrams RC, Zweig RA. Personality disorders in older adults. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 1999: 3-15.
- Terracciano A, McCrae RR, Brant, LJ & Costa PT. Hierarchical Linear Modeling Analyses of NEO-PI-R Scales in the Baltimore Longitudinal Study of Aging. *Psychology and Aging* 2005; 20 (3): 493-506.
- Weiss A, Costa PT, Karuza J, Duberstein PR, Friedman B, McCrae RR. Cross-sectional age differences in personality among medicare patients aged 65 to 100. *Psychology and Aging* 2005; 20 (1): 182-185.
- Widiger TA, Seidlitz L. Personality, psychopathology, and aging. *Journal of Research in Personality* 2002; 36; 335-362.
- Alphen van SPJ, Engelen GJJA, Kuin Y, Hoijsink H, Derksen JLL. The construction of the scale for detecting personality disorders in elderly persons. *Tijdschrift Gerontologie & Geriatrie* 2004; 35: 186-195.
- Mroczek DK, Hurt SW, Berman WH. Conceptual and methodological issues in the assessment of personality disorders in older adults. In: Rosowsky E, Abrams RC, Zweig RA, red. Personality disorders in older adults. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 1999: 135-150.
- Hoekstra HA, De Fruyt F, Ormel J. Handleiding NEO-PI-R/NEO-FFI. Lisse: Swetz & Zeitlinger, 2003.
- Helson R, Kwan VSY, John OP, Jones C. The growing evidence for personality change in adulthood: findings from research with personality inventories. *Journal of Research in Personality* 2002; 36: 287-306.
- McCrae RR, Costa jr.PT, Ostendorf F, Angleitner A, Hrebicková M, Avia MD, Sanz J, Sánchez-Bernardos ML, Kusdil ME, Woodfield R, Saunders PR, Smith PB. Nature over nurture: temperament, personality, and life span development. *Journal of Personality and Social Psychology* 2000; 1: 173-186.
- McCrae RR, Costa jr. PT. Personality in adulthood. New York – London: The Guilford Press, 2003.
- Caspi A, Roberts BW, Shiner RL. Personality development: stability and change. *Annual Review Psychology* 2005; 56: 17.1-17.32.
- Roberts BW, Del Vecchio W. The rank-order consistency of personality traits from childhood to old age: a quantitative review of longitudinal studies. *Psychological Bulletin* 2000; 126: 3-25.
- Costa PT, McCrae RR. Personality in adulthood: A six-year longitudinal study of self-reports and spouse ratings on the NEO Personality Inventory. *Journal of Personality and Social Psychology* 1988; 54: 853-863.
- Santor DA, Joffe RT, Bagby RM. Evaluating stability and change in personality and depression. *Journal of Personality and Social Psychology* 1997; 73 (6): 1354-1362.
- Field D, Millsap RE. Personality in advanced old age: continuity or change? *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 1991; 46 (6): 299-308.
- Martin P, Long MV, Poon LW. Age changes and differences in personality traits and states of the old and very old. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 2002; 57B (2): 144-152.
- Cattell RB, Eber HW, Tatsuoka MM. Handbook of the Sixteen Personality Factor Questionnaire (16PF). Champaign, IL: Institute for Personality and Ability Testing, 1970.
- Institute for Personality and Ability Testing. Manual for the Eight State Questionnaire (8SQ) forms A and B. Champaign, IL: Author, 1974.
- Steunenberg B, Beekman ATF, Deeg DJH, Kerkhof AJFM. Neuroticisme bij ouderen. *Tijdschrift Gerontologie & Geriatrie* 2003; 34: 118-124.
- Steunenberg B, Twisk JWR, Beekman ATF, Deeg DJH, Kerkhof AJFM. Stability and change of neuroticism in aging. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 2005; 60B (1): 27-33.
- Luteijn F, Starren J, Dijk H van. Herziene Handleiding bij de NPV. Lisse: Swetz & Zeitlinger, 2000.
- Small BJ, Hertzog C, Hultsch DF, Dixon RA. Stability and change in adult personality over 6 years: findings from the Victoria Longitudinal Study. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 2003; 58B (3): 166-176.
- Costa PT, McCrae RR. The NEO Personality Inventory manual. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1985.

- Mroczek DK, Spiro A. Modeling intraindividual change in personality traits: findings from the normative aging study. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 2003; 58B (3): 153-165.
- Eysenck HJ, Eysenck SBG. *Manual for the Eysenck Personality Inventory*. San Diego, CA: Educational and Industrial Testing Service, 1968.
- Costa PT, McCrae RR. *Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual*. Odessa, FL : Psychological Assessment Resources, 1991.
- Jonker C. Dementie: ziekte of veroudering? *Neuropraxis* 2002; 6: 185-190.
- Shewchuk RM, Foelker GA & Niederehe G. Measuring locus of control in elderly persons. *International Journal of Aging and Human Development*, 1990, 30 (3): 213-224.
- De Fruyt F, Van Leeuwen K, Bagby RM, Rolland JP & Rouillon F. Assessing and interpreting personality change and continuity in patients treated for major depression. *Psychological Assessment*, in press.
- McCrae RR, Zonderman AB, Costa jr. PT, Bond MH, Paunonen SV. Evaluating Replicability of factors in the revised NEO Personality Inventory: Confirmatory Factor Analysis versus Procrustus Rotation. *Journal of Personality and Social Psychology* 1996; 70 (3): 552-566.
- Wilson RS, Mendes de Leon CF, Bienias JL, Evans DA, Bennet DA. Personality and mortality in old age. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 2004; 59B (3): 110-116.